

УДК 008:378.4(477.83)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/80-2-35>**Світлана МУРАВСЬКА,**

orcid.org/0000-0003-4971-7312

доктор історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини

Національного університету «Львівська політехніка»

(Львів, Україна) svitlana.v.muravska@lpnu.ua

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ В УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ ТА РОЗВИТОК ОСВІТНІХ ПРОГРАМ З УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРНОЮ СПАДЩИНОЮ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Стаття є результатом емпіричного дослідження, яке реалізувала авторка, готуючи лекцію з аналогічною назвою під час лекторію “Поza академією: співпраця закладів вищої освіти та суспільства у відповідь на кризу культурної спадщини в Україні” у рамках проекту Erasmus+ “Розбудова потенціалу для управління культурною спадщиною на основі даних в Україні”. Авторка робить спробу проаналізувати інституційні зміни в українських університетах, що відбулися внаслідок війни, зокрема у сфері підготовки фахівців у галузі управління культурною спадщиною. Мова йде про трансформації освітніх програм спеціальності 027 “музеєзнавство, пам’яткознавство”, які в Україні реалізуються у десяти закладах вищої освіти. Найдовше – більше 60 років – така підготовка здійснюється у Київському національному університеті ім. Т. Шевченка.

Підкреслюється, що збройний конфлікт спонукає університети адаптувати свої освітні програми, впроваджуючи нові методи навчання. У фокусі уваги перебувають актуальні питання, пов’язані із захистом культурної спадщини, правовими аспектами та технологічними інноваціями, зокрема цифровізацією музейних колекцій. З-поміж інших аспектів, окрема увага звернена на аналіз змісту дисципліни “Управління культурною спадщиною” в Львівській політехніці та схожих за назвою та змістом дисциплін у інших закладах вищої освіти України.

Стаття також акцентує на важливості досвіду українських університетів у реагуванні на виклики війни. Підготовка спеціалістів, здатних ефективно справлятися із загрозами для культурної спадщини, є ключовим аспектом, що підкреслює необхідність подальшого розвитку освітніх програм та міжнародної співпраці. Українські заклади вищої освіти таким чином не лише зберігають національну спадщину, але й формують нові освітні підходи, які можуть мати значення в глобальному контексті.

Ключові слова: культурна спадщина, управління, освітня програма, інституційні зміни, війна.

Svitlana MURAVSKA,

orcid.org/0000-0003-4971-7312

Doctor in History, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of History, Museum Studies, and Cultural Heritage

Lviv Polytechnic National University

(Lviv, Ukraine) svitlana.v.muravska@lpnu.ua

INSTITUTIONAL CHANGES IN UKRAINIAN UNIVERSITIES AND DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL PROGRAMMES ON CULTURAL HERITAGE MANAGEMENT DURING THE WAR

The article is the result of an empirical study conducted by the author while preparing a lecture with the same title during the lecture series ‘Beyond the Academy: Higher Education Institutions and Society Collaboration in Response to the Cultural Heritage Crisis in Ukraine’ within the framework of the Erasmus+ project ‘Building Capacity for Data-Driven Cultural Heritage Management in Ukraine’. The author makes an attempt to analyse the institutional changes in Ukrainian universities that occurred as a result of the war, in particular in the field of training specialists in cultural heritage management. It is about the transformation of the educational programmes of the speciality 027 ‘Museum Studies, Monument Studies’, which are implemented in ten higher educational institutions in Ukraine. For the longest time – more than 60 years – such training has been carried out at the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Armed conflict is prompting universities to adapt their educational programmes by introducing new teaching methods. The article focuses on topical issues related to the protection of cultural heritage, legal aspects and technological innovations, including the digitisation of museum collections. Among other aspects, special attention is paid to the analysis of the content of the discipline ‘Cultural Heritage Management’ at Lviv Polytechnic and similar disciplines in other higher educational institutions of Ukraine.

The article also emphasises the importance of the experience of Ukrainian universities in responding to the challenges of war. The training of specialists capable of effectively dealing with threats to cultural heritage is a key aspect that underlines the need for further development of educational programmes and international cooperation. In this way, Ukrainian higher education institutions not only preserve the national heritage, but also form new educational approaches that may be relevant in a global context.

Key words: cultural heritage, management, educational programme, institutional changes, war.

Постановка проблеми. Збройна агресія росії проти України, яка триває вже 10 років, після 24 лютого 2022 р. поставила перед національною освітньою системою низку нових викликів, що вимагають швидких і адаптивних рішень. В умовах збройного конфлікту питання захисту та управління культурною спадщиною набуло особливого значення. Українські університети, як осередки наукової та освітньої діяльності, відіграють ключову роль у підготовці фахівців, здатних реагувати на загрози, що виникають для культурної спадщини під час війни. Реформування освітніх програм та впровадження інноваційних підходів до викладання стали важливими аспектами зусиль, спрямованих на збереження національної спадщини та підготовку спеціалістів, які можуть ефективно діяти в умовах кризи.

Аналіз досліджень. Авторка звертала увагу на особливості підготовки освітньо-професійної програми з питань управління культурною в Національному університеті “Львівська політехніка” в одній із своїх публікацій (Муравська, 2022). Водночас теоретичною основою статті стали напрацювання як українських, так і зарубіжних дослідників, які звернули увагу на зміни у середовищі вищої освіти загалом, спричинені війною (Lugovyi V. and others, 2023; Martynets L. and others, 2024) та значення вищої освіти як каталізатора злагоди у повсякденному суспільстві (Sahar A., Kaunert Ch., 2020).

Метою статті є проаналізувати інституційні зміни в українських університетах та розвиток навчальних програм з управління культурною спадщиною, здійснені після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну.

Виклад основного матеріалу. Війна в Україні суттєво вплинула на розвиток вищої освіти, змусивши університети адаптувати свої програми до умов кризи, а також впроваджувати дистанційне навчання та нові освітні методи. Організація відеолекцій та відеоконференцій, використання електронних книг, он-лайн тестувань, інтерактивних онлайн завдань не було новим для спільнот, які вже мали досвід навчання у covid-ну еру. Водночас відсутність світла, інтернет-зв'язку, необхідність перебувати тривалий час в укриттях незворотнім чином впливали на можливість організації якісного навчання, особливо у містах сходу та півдня нашої країни.

Освітні програми за спеціальністю 027 “музеєзнавство, пам'яткознавство” в Україні реалізуються у таких закладах вищої освіти. Це Київський національний університет імені Т. Шевченка, Київський національний університет культури і мистецтв, Національний університет “Львівська

політехніка”, Рівненський державний гуманітарний університет, Волинський національний університет ім. Л. Українки, Харківська академія культури та мистецтв, Львівський національний університет культури і мистецтв, Мукачівський державний університет, Київський національний університет культури і мистецтв, з минулого року – у Львівському національному університеті ім. Івана Франка¹.

Згідно даних Міністерства освіти і науки, вже кілька років поспіль освітню програму 027 “Музейна, пам'яткоохоронна діяльність та культурний туризм” НУ “ЛП” найчастіше обирали вступники, які хотіли навчатися за згаданою спеціальністю. Прикметно, що кафедра історії, музеєзнавства та культурної спадщини університету цьогоріч святкує 12-річчя першого набору студентів.

Прагнучи модифікувати зміст програми і зробити її більш затребуваною, у 2020 р. колектив кафедри розпочав діяльність в напрямку створення нової магістерської програми. Є кілька факторів, які це обумовили:

– проведення реформи з децентралізації в Україні і виникнення великої кількості територіальних громад, які отримали можливість більш вільно розпоряджатися і формувати свій бюджет. За таких обставин, локальна спадщина розглядається як потенційне джерело для поповнення такого бюджету;

– артикуляція факту, що хоча в Україні у десять разів більше пам'яток місцевого значення, ніж національного значення, культурний туризм головним чином розвивається на базі пам'яток другої групи. Новостворені громади натомість зацікавлені здійснювати промоцію саме місцевих об'єктів культурної спадщини;

– аналіз наукових досліджень, у т.ч. Українського культурного фонду, підтвердив, що вітчизняна традиція чітко розділяти економічні та культурні питання – це застарілий підхід. При доброму управлінні комерціалізація культури може значно допомогти у збереженні та промоції спадщини;

– відсутність програм з управління культурною спадщиною в українських закладах вищої освіти на 2020 р. (Муравська, 2022, с. 154–155).

Війна росії проти України стала найбільшим викликом для системи вищої освіти з часів незалежності. Численні руйнування приміщень, рело-

¹ Упродовж липня-вересня 2024 р. авторка комунікувала з особами, відповідальними за зміни у структурі освітніх програм згаданих ЗВО. У статті аналізуються кейси тих університетів, представники яких погодились надати дані для використання у лекції.

кація персоналу, студентів із східних та південних областей, розпорошеність колективів, необхідність облаштування підвальних приміщень у тих регіонах, де не ведуться активні бойові дії, задля продовження навчання оффлайн, конкуренція із закладами вищої освіти за кордоном – одні із найбільших викликів сьогодення. З-поміж інших, безпекова ситуація стала важливим чинником для вибору студентами місця навчання. Минулого року два львівських університети, НУ “ЛП” та ЛНУ ім. І. Франка стали лідерами вступної кампанії. В НУ “ЛП” цього року є близько 10 тисяч першокурсників.

Зростання кількості студентів накладає на університет додаткову відповідальність і труднощі. З одного боку, зростання загальної популярності університету сприяло можливості залучити на студентів у т.ч. на магістерську освітню програму 027 “Музезнавство, пам’яткознавство” (спеціалізація “Управління культурною спадщиною та культурним туризмом”). З іншого боку, це створювало низку викликів перед колективом кафедри, зокрема, і щодо розробки абсолютно нових курсів, частина яких досі не викладалася в Україні.

При створенні освітньої програми розробники, серед яких і авторка статті, орієнтувалися на те, що студентами програми будуть представники органів місцевого самоврядування, громадських об’єднань, людей, які працюють в області культури, стратегії і розвитку. Тому у фокусі були особливості управління місцевою історичною спадщиною як ресурсу та розвитку культурного туризму в регіоні. Методичне забезпечення навчальних дисциплін відбувалося уже після 24 лютого 2022 р. (перший набір студентів у 2022–2023 навчальному році). Тому у кожному курсі на певних темах так чи інак обговорювалися питання діджиталізації колекцій, деколонізації спадщини, спадщини як інструменту, який впливає на культурну пам’ять та ідентичність.

У авторки статті як керівника магістерської програми було завдання розробити один із базових курсів “Управління культурною спадщиною”. Під час роботи над методичним забезпеченням стало зрозуміло, що потрібно створювати щось з нуля, оскільки на той момент буквально в кількох ЗВО читався курс з такою ж назвою. Однак він був зовсім іншим за змістом. Наприклад, в КНУ ім. Т. Шевченка цей курс охоплював теми, які у освітній програмі НУ “ЛП” були окремими дисциплінами. Схожі висновки про відповідність тем певним дисциплінам у НУ “ЛП” були зроблені при аналізі дисципліни “Менеджмент об’єктів історико-культурної спадщини” в ЛНУ

ім. І. Франка та “Менеджмент об’єктів історико-культурної спадщини” в Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Оскільки жодного підручника чи посібника з назвою “Управління культурною спадщиною” українською мовою не було, авторка напрацювала власний варіант лекцій, беручи за основу передусім англо- та польськомовні джерела. Зважаючи на виклики доби, у структурі посібника розглядаються питання конфліктів, пов’язаних із культурною спадщиною, та проблеми управління мілітарною спадщиною. У результаті апробації курсу було створено навчальний посібник – перший подібного роду в Україні (Муравська, 2023). Підготовка цього курсу стала ключовим чинником для подальших наукових досліджень, зокрема, бакалаврської роботи на тему “Новостворена мілітарна спадщина в Україні: можливості інтерпретації” та статті за результатами цього дослідження (Муравська, Таргоній, 2023). Цього року затверджено тему магістерської роботи “Мілітарна спадщина як інструмент для розвитку культурного туризму в Україні”.

У листопаді 2023 р. відбулося засідання науково-методичної комісії спеціальності 027. Результатом стало внесення змін до освітньо-професійної програми, зокрема було введено нові дисципліни: «Сакральна спадщина України і релігійний туризм», «Етнографія та етнотуризм», «Проблеми захисту та відновлення культурної спадщини в зібранні колекцій ХХ–ХХІ століття», «Українська культурна спадщина в еміграції», «Основи проектно-грантової роботи». Порівняльний характеристика змін у програмах у 2022–2024 рр. засвідчує, що у фокусі трансформацій є специфіка збереження і захисту спадщини у час війни та використання її у післявоєнній відбудові України.

До інституційних змін у структурах програм із музезнавства та пам’яткознавства, які були спричинені війною, слід додати кейси інших ЗВО. У ВНУ ім. Лесі Українки функціонує бакалаврська програма “Музейний менеджмент, культурний туризм” та магістерська програма “Музезнавство, пам’яткознавство, культурний туризм”. У 2023 р. студенти-магістри мали науковий семінар “Актуальні проблеми музеології та музейної справи”, до структури якого була включена тема “Музеї України в умовах війни. Музеї російсько-української війни”. Натомість в ході наукового семінару “Актуальні проблеми пам’яткознавства та пам’яткоохоронної діяльності” студенти обговорювали проблеми збереження пам’яток в анексованому росією Криму та в зоні ведення бойових

дій, знищення об'єктів культурної спадщини під час війни та інші виклики (Lecture, 2024).

Аналізуючи відомості від завідувача кафедри музейно-туристичної діяльності Харківської державної академії культури Анатолія Щербаня можна спостерігати інший ракурс інституційних змін в освітній програмі 027. ХДАК – єдиний заклад вищої освіти у Харкові назагал на сході України, де готують спеціалістів з музейної діяльності.

Як вказував А. Щербань, з початку пандемії COVID-19 навчальний процес у ХДАК здійснюється в дистанційному форматі. Якщо до початку повномасштабного вторгнення росії все ще були можливі офлайн заходи, то в умовах прифронтового Харкова це майже неможливо. Викладачі кафедри іноді організують виїзні події на безпечніших територіях, але їхня ефективність значно нижча порівняно з довоєнним періодом, що частково пояснюється слабшою підготовкою випускників шкіл (Lecture, 2024).

Дистанційний формат негативно позначився на навчальних програмах. Зокрема, значно скоротилася кількість годин, виділених на роботу викладачів під час практичної підготовки, що обумовлено зменшенням кількості студентів. Виїзні практики, які раніше були ключовим компонентом підготовки музеєзнавців, наразі майже не проводяться у харківських ЗВО.

Скорочення кількості студентів призвело до необхідності об'єднання кафедри з іншими структурними підрозділами. У результаті кількість викладачів кафедри зросла майже втричі, що суттєво збільшило адміністративне навантаження А. Щербаня як завідувача. Реформування освітніх напрямів також вплинуло на назву кафедри, яка з 1 липня 2023 р. перейменована на кафедру музейно-туристичної діяльності. Крім того, бакалаврська програма “Культурна спадщина та пам'яткоохоронна діяльність”, що діяла з 2018 р., була ліквідована з вилученням пам'яткознавчого компонента. Він завуальовано лишається тільки у магістерській програмі підготовки музеєзнавців. Зараз бакалаврська програма називається “Цифрові музейні індустрії”, однак прифронтове становище Харкова не сприяє популярності програми, у т.ч. через безпекові моменти (Lecture, 2024).

Кафедра археології та музеєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка більше 60 років готує як археологів, так і спеціалістів з музейної справи. Тут діють бакалаврська і магістерська програма за напрямом 027. Як зазначила Світлана Іванисько, гарант бакалаврської освітньої програми, у багатьох курсах цих програм обговорюються теми, пов'язані із впливом війни на культурну спад-

щину. Це і питання правових колізій, імплементації протоколу Гаазької конвенції, (не)можливості ЮНЕСКО вплинути на ціленамірене руйнування пам'яток і музеїв, проблеми з евакуацією музеїв, важливість електронного обліку та цифровізації (в тому числі для того, щоб потім повертати те, що з музеїв на окупованих територіях було вивезено) (Lecture, 2024).

На кафедрі у 2023–2024 рр. було кілька проєктів, у різний спосіб пов'язаних із культурною спадщиною у війні:

– проєкт з Archaic з цифровізації фондів Археологічного музею КНУ, коли студентам були проведені лекції та практичні заняття учасниками проєкту, можна було ознайомитись нюансами цифровізації музейних пам'яток (Проєкт, 2024);

– проєкт з американцями, спрямований на вивчення фотограмметрії та LiDAR технологій задля збереження спадщини (Міжнародна співпраця, 2024). Партнери проєкту зацікавились тим, як війна впливає на археологічні пам'ятки, але потім тема розширилась, зокрема досліджували, як війна впливає на культуру загалом.

Кілька бакалаврських та магістерських робіт у КНУ ім. Т. Шевченка у 2022–2023 рр. було присвячено питанням деколонізації, впливу війни на музеї та пам'ятки, роботі ЮНЕСКО, міжнародному нормативному регулюванні цих проблем (Іванисько, 2024).

Аналізуючи інституційні зміни у освітніх програмах з управління культурною спадщиною, слід зазначити про магістерську програму «Майбутнє спадщини: історія, культура, література» в Українському католицькому університеті, яка стартувала у травні 2023 р. Студенти можуть здобути диплом магістра за трьома спеціальностями: культурологія, історія та філологія (подвійний диплом із Ноттінгемським університетом (The University of Nottingham)). Хоча це культурологічна програма, а не програма спеціальності 027 “музеєзнавство, пам'яткознавство”, але, оскільки слово “спадщина” фігурує у назві, вона також стала об'єктом дослідження.

Керівник програми Богдан Чума трактує не стільки програму із спадщини, а з гуманітаристики, культурології, мета якої показати нові можливості для гуманітарія. Акцентується також увага на реальній, а не практичній міждисциплінарності – поєднанні історії, культурології, філології та філософії. Для програми центральними є теми: спадщина, пам'ять, ідентичність, деколонізація, травма (передусім внаслідок війни), пограниччя (як місце творення нових сенсів) (Інтерв'ю, 2024).

В анотації програми вказано – “Магістерська програма готує гуманітарія нового типу – фахівця, в якому поєднуються компетенції академічного дослідника й експерта, здатного працювати з проблематикою минулого в сучасному академічному та публічному просторах, створювати новий образ України та пропонувати український порядок денний для світу” (Концепт програми. 2024). Безперечно, що потреба в цьому “новому образі” значною мірою була спричинена війною. Серед навчальних курсів: спадщина, пам’ять, ідентичність: концептуальна мапа (що під цим мається на увазі); спадщина, пам’ять, ідентичність: інтерпретація (як мають працювати з цим науковці); спадщина, пам’ять, ідентичність: комунікація (як це доносити публіці); сучасна соціальна філософія; християнська антропологія; студії пограниччя.

Крім того, в рамках програми організуються декілька проектних робітень. У першому семестрі – робітні з цифрової гуманітаристики та практик документування усної історії війни в Україні. Натомість у другому семестрі перша робітня стосується практичного виміру музеїв, а друга – подкастів та роботи з інтернет-ресурсами, розвивається вміння презентації дослідника-гуманітарія. Вибіркові курси забезпечує Ноттінгемський університет (Інтерв’ю, 2024).

Висновки. Отже, упродовж 2022–2024 рр. відбулося низка змін в українських університетах, зокрема в контексті підготовки фахівців у сфері управління культурною спадщиною. Війна в Україні стала каталізатором для реформування освітніх програм. Університети адаптують свої курси до умов кризи, зосереджуючи увагу на актуальних питаннях, пов’язаних із захистом культурної спадщини, правовими аспектами та технологічними інноваціями, такими як цифровізація музейних фондів. Важливість підготовки спеціалістів, здатних ефективно реагувати на загрози культурній спадщині, підкреслює необхідність подальшого розвитку освітніх програм, тим більше, що українські університети не лише зберігають освітню спадщину як таку, але й формують нові підходи до освіти.

Подяка. Авторка висловлює подяку офісу програм Erasmus+ Європейського Союзу за фінансування, виділене для підготовки лекції з назвою “Інституційні зміни в українських університетах та розвиток освітніх програм з управління культурною спадщиною під час війни під час лекторію “Поza академією: співпраця закладів вищої освіти та суспільства у відповідь на кризу культурної спадщини в Україні” у рамках реалізації проекту “Розбудова потенціалу для управління культурною спадщиною на основі даних в Україні”. Матеріали цієї лекції стали основою для статті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Інтерв’ю – Підготовка фахівців у галузі спадщини під час війни. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iyeo3xcFUdg&t=1150s> (дата останнього звернення: 11.10.2024)
2. Концепт програми “Майбутнє спадщини: історія, культура, література” Українського католицького університету. URL: <https://philology.usc.edu.ua/navchannya/magisters-ka-programa/> (дата останнього звернення: 11.10.2024)
3. Міжнародна співпраця. Кафедра археології та музеєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка. URL: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/index.php?option=com_content&vie (дата останнього звернення: 11.10.2024)
4. Муравська С. Управління культурною спадщиною. Львів, 2023. 203 с.
5. Муравська С., Таргоній С. Перспективи та виклики використання мілітарної спадщини України в туристичному секторі. SEMI, 2023, вип. 7, номер 2, с. 41-47.
6. Проект “Під обстрілом” URL: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/index.php?option=com_content&view=article&id=808:proiekt-pid-obstrilom&catid=17&Itemid=101 (дата останнього звернення: 11.10.2024)
7. Управління культурною спадщиною URL: <https://infopacket.knu.ua/SubjectInfo?subjectID=152450>
8. Lecture “Institutional changes in Ukrainian HEI and the development of curricula in CHM”, 24/09/2024. URL: <https://youtu.be/c0NuWBrEL1g> (accessed 11.10.2024)
9. Lugovyi V. and others. Transformation of higher education in Ukraine: Impact of the war and objectives for post-war recovery. *European Journal of Education (Special Issue: Wartime and postwar education in Ukraine)*. Volume 58, Issue 4, December 2023, 611-628 pp.
10. Martynets L. and others. The impact of the War on the Development of Higher Education in Ukraine: Experience for EU Countries. *Academia*, nuber 35-36, 2024. URL: <https://pasithee.library.upatras.gr/academia/article/view/5001/4799> (accessed 11.10.2024)
11. Sahar A., Kaunert Ch. Higher education as a catalyst of peacebuilding in violence and conflict-affected contexts: the case of Afghanistan. *Peacebuilding*, February 2020, 9(1):1-22. URL: https://www.researchgate.net/publication/339459229_Higher_education_as_a_catalyst_of_peacebuilding_in_violence_and_conflict-affected_contexts_the_case_of_Afghanistan (accessed 11.10.2024)

REFERENCES

1. Interview – Pidhotovka fakhivtsiv u haluzi spadshchyny pid chas viiny [Interview – Training of heritage professionals during the war]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iyeo3xcFUdg&t=1150s> (accessed: 11.10.2024) [in Ukrainian]

2. Kontsept prohramy “Maibutnie spadshchyny: istoriia, kultura, literatura” Ukrainskoho katolytskoho universytetu [The concept of the programme ‘The Future of Heritage: History, Culture, Literature’ at the Ukrainian Catholic University]. URL: <https://philology.ucu.edu.ua/navchannya/magisters-ka-programa/> (accessed: 11.10.2024) [in Ukrainian].
3. Mizhnarodna spivpratsia. Kafedra arkhelohii ta muzeieznavstva KNU im. T. Shevchenka. [International cooperation. Department of Archaeology and Museum Studies at Taras Shevchenko National University of Kyiv]. URL: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/index.php?option=com_content&vie (accessed: 11.10.2024) [in Ukrainian]
4. Muravska S. (2023) Upravlinnia kulturnoiu spadshchynoiu. [Cultural Heritage Management]. Lviv, 2023. 203 s. [in Ukrainian]
5. Muravska S., Tarhonii S. (2023). Perspektyvy ta vyklyky vykorystannia militarnoi spadshchyny Ukrainy v turystychnomu sektori. [Prospects and challenges of using Ukraine’s military heritage in the tourism sector]. SEMI, vyp. 7, nomer 2, s. 41-47. [in Ukrainian]
6. Proekt “Pid obstrilom” [Project “Under Fire”]. URL: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/index.php?option=com_content&view=article&id=808:proiekt-pid-obstrilom&catid=17&Itemid=101 (accessed: 11.10.2024) [in Ukrainian]
7. Upravlinnia kulturnoiu spadshchynoiu [Cultural heritage management] URL: <https://infopacket.knu.ua/SubjectInfo?subjectID=152450> (accessed: 11.10.2024) [in Ukrainian]
8. Lecture “Institutional changes in Ukrainian HEI and the development of curricula in CHM”, 24/09/2024. URL: <https://youtu.be/c0NuwBpEL1g>
9. Lugovyi V. and others. Transformation of higher education in Ukraine: Impact of the war and objectives for post-war recovery. European Journal of Education (Special Issue: Wartime and postwar education in Ukraine). Volume58, Issue4, December 2023, 611-628 pp.
10. Martynets L. and others. The impact of the War on the Development of Higher Education in Ukraine: Experience for EU Countries. Івани Academia, nuber 35-36, 2024. URL: <https://pasithee.library.upatras.gr/academia/article/view/5001/4799> (accessed 11.10.2024)
11. Sahar A., Kaunert Ch. Higher education as a catalyst of peacebuilding in violence and conflict-affected contexts: the case of Afghanistan. Peacebuilding, February 2020, 9(1):1-22. URL: https://www.researchgate.net/publication/339459229_Higher_education_as_a_catalyst_of_peacebuilding_in_violence_and_conflict-affected_contexts_the_case_of_Afghanistan (accessed 11.10.2024)